

8. *ISBD: International Standard Bibliographic Description: consolidated ed.* / ISBD Review Group, Standing Committee of the IFLA Cataloguing Section. — [s. l.]: De Gruyter Saur, 2007. — 325 s.

9. *Ławski J.* Marie romantyków: monografia / Jarosław Ławski; rec. prof. dr hab. Maria Kalinowska (UMK), prof. dr hab. Włodzimierz Szturc (UJ). — Białystok: In-t filologii polskiej UB, 2003. — 764 s.

10. *Pietrzak M.* Krytyka literacka wobec pokolenia «Współczesności»: monografia / Marcin Pietrzak. — Warszawa: In-t badań literackich: Fundacja Akad. Humanistyczna, 2007. — 260 s.

Ярошевич І.А.

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови та літератури

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

СТУПЕНІ І РІЗНОВИДИ МІЖЧАСТИНОМОВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено аналізу термінів на позначення явища транспозиції в системі частин мови. Акцентовано увагу на різновидах та ступенях транспозиції та на інтернаціональному характері зазначених термінів в українській лінгвістичній термінології.

Ключові слова: частини мови, транспозиція, ступені і різновиди транспозиції.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the terms used for designation of the transposition phenomena in the system of parts of speech. The attention is accented on the degrees of transposition, its sorts and on the international nature of the mentioned terms in Ukrainian linguistic terminology.

Key words: parts of speech, transposition, degrees and sorts of transposition.

Велике значення у розвитку сучасної термінологічної науки має міжнародний обмін теоретичними досягненнями і випрацюваною системою термінологічних найменувань понять, що вводяться до наукового обігу і набувають інтернаціонального характеру.

Підтвердженням цієї думки може слугувати пропоноване дослідження тематичної групи терміноодиниць на позначення явища переходу в системі частин мови та окремих його різновидів, що в основі своїй є термінами-інтернаціоналізмами.

Кожна частина мови має у своєму складі, з одного боку, слова, що становлять її ядро (вони належать тільки до даного класу), а з другого, її склад можуть поповнювати слова, закріплені у відповідному значенні, формі і первинній функції за іншим класом. «Розуміючи мову як діяльність, — писав О. Потебня, — не можна дивитись на граматичні категорії, якими є дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди виведене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії помітно змінюються» [15, с. 82]. Втрачаючи свої первинні функції, морфологічні ознаки і первинну семантичну наповненість, слова, можуть переходити з одного лексико-граматичного класу слів до іншого, поповнюючи

його склад. Хоча на перехідні явища в системі частин мови звернув увагу ще наприкінці XIX ст. О.Потебня, однак об'єктом наукового дослідження в українській мові це явище стає лише з другої половини XX ст. У науковій розвідці В.Ващенко «Явища переходу в системі частин мови» наголошено на закономірності й важливості перехідних явищ у системі частин мови, оскільки вони «характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя»; без них, як зауважує дослідник, «немає нового, немає руху, немає розвитку мови» [3, с. 14–15].

У сучасному мовознавстві для позначення загального поняття явища перехідності в системі частин мови вчені використовують такі терміни: *конверсія, взаємоперехід частин мови, синтаксична деривація, невластива-деривація, лексико-семантична тотожність, частиномовна деривація, граматична омонімія, граматиалізація, синкретизм, неморфологічний, або морфолого-синтаксичний словотвір, лексико-граматична субституція* тощо [18, с. 8].

Проте найпоширенішими є терміни: *транспозиція* [6, с. 17; 16, с. 625], *частиномовна транспозиція* [6, с. 625], *міжкатегорійна транспозиція* [14, с. 97].

Термін *транспозиція* до наукового обігу ввів Ш.Баллі для позначення функціонального переходу однієї мовної форми в іншу. Для позначення цього поняття Л.Теньєр використав термін *трансляція* [7, с. 692]. Цей термін вживають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні його використовують, коли йдеться про перехід слів з однієї частини мови в іншу. Саме у цьому розумінні використано термін у пропонованому дослідженні.

Найчастіше явище транспозиції спостерігаємо у системі повнозначних частин мови, однак поширеним є воно і в системі службових слів, або (за транспозиційною термінологією) — службових частин мови [18, с. 11–13]. Причому розрізняють *повну транспозицію* і *неповну* [19, с. 8]. Залежно від того, яка частина мови переходить в іншу, розрізняють такі різновиди транспозиції: *субстантивація, ад'єктивація, нумералізація, прономіналізація, вербалізація, адвербіалізація, препозиціоналізація, кон'юнкціоналізація, партикуляція / партикуляризація та інтер'єктивація*. Дехто з учених до згаданих різновидів додає терміни *предикативація та модалізація* у випадках виокремлення самостійних частин мови — предикатів і модальних слів [16, с. 625].

Транспозицію інших частин мови в *іменники* позначають терміном *субстантивація*. Розрізняють *субстантивацію повну, неповну й еліптичну* [8, с. 297]. *Повна субстантивація* — це коли слова інших частин мови остаточно перейшли в іменники на зразок *набережна, пальне*; *неповна субстантивація* спостерігається у випадках, коли слово може зберігати первинні граматичні ознаки і набувати вторинних: *черговий, майбутнє*; *еліптична субстантивація* спостерігається у тому випадку, коли в ролі іменника виступає прикметник, що виражає цілісне значення словосполучення, до складу якого він раніше входив: *вихідний* (день), *мій* (чоловік), *двоє* (людей) тощо. За спостереженням учених, найчастіше субстантивуються іменні частини мови та дієприкметники [16, с. 590]. Розрізняють також *синхронічну субстантивацію* і *діахронічну*. *Синхронічна*

субстантиваци́я зумовлена паралельним існуванням у мові твірного і похідного слів як різних частин мови, а **діахронічна** — передбачає остаточний перехід слова до класу іменників і втрату ним вихідного частиномовного статусу.

Вчені виокремлюють три ступені **транспозиції** (**синтаксичний, морфологічний і семантичний**) відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови (іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник) і розрізняють чотири види субстантивациї: **віддієслівну, відприкметникову, відчислівникову і відприслівникову** [6, с. 115]. Найменш продуктивною вважають **відприслівникову субстантивацию**.

Транспозицію інших частин мови у **прикметники** позначають терміном **ад'єктивація**. Розрізняють **відіменникову ад'єктивацію, віддієслівну ад'єктивацію, відчислівникову ад'єктивацію і відприслівникову ад'єктивацію** [6, с. 143]. З-поміж трьох зазначених ступенів переходу найвиразнішим є морфологічний ступінь переходу в прикметники віддієслівних форм — дієприкметників (*сяюче обличчя, варене яйце, пекучі проблеми, терпляча людина*).

Використання прислівників та іменників у ролі неозначено-кількісних числівників позначається терміном **нумералізація** [10, с. 421].

У новітній теоретичній морфології української мови явищам частиномовної транспозиції приділено багато уваги, однак про перехід інших частин мови в числівник не йдеться, а отже, і термін **нумералізація** не зафіксовано [6].

На позначення транспозиції іменників у числівники використовують термін **кількісні іменники** [2, с. 74, 76].

Транспозицію інших лексико-граматичних класів слів у **займенники** позначають терміном **прономіналізація** [16, с. 501]. За цього переходу відбувається нейтралізація лексичного значення слова, що переходить у займенникове, — воно набуває узагальнено-вказівної семантики. Наприклад: прикметники *власний* у значенні *свій*; *окремий* і *певний* у значенні *деякий*; *останній* у значенні *той*; *цілий* у значенні *весь*; числівник *один* у значенні *якийсь* тощо [6, с. 214–216].

Розрізняють **прономіналізацію субстантивну, ад'єктивну й адвербіальну**. Звідси терміни: **прономінативні субстантиви, прономінативні ад'єктиви, прономінативні адвербіативи**.

Терміном **вербалізація** позначають перехід слів інших частин мови в дієслова. Учені зазначають, що такий перехід виявляється тільки в синтаксичній функції, коли слово іншої лексико-граматичної категорії виконує функцію дієслівного присудка [8, с. 33]. У новітніх дослідженнях з морфології значно розширено коло лексичних одиниць, що вербалізуються, зокрема, це іменники, прикметники, прислівники.

Транспозицію інших частин мови у **прислівники** позначають терміном **адвербіалізація**. Розрізняють **відіменникову, відприкметникову, відчислівникову та віддієслівну** адвербіалізацію, а також три ступені у межах кожного виду адвербіалізації. **Синтаксичний ступінь** найчастіше засвідчує вживання застиглої відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми іменника у синтаксичній позиції прислівника (*ранком, зимою, від берега*). **Морфологічний ступінь**

переходу характеризується набуттям форм іменника морфологічного оформлення прислівника, коли повністю нейтралізовано всі морфологічні показники іменника (наприклад: *напам'ять, увечері*). Завершальним ступенем у процесі адвербіалізації є **семантичний**, коли, втративши синтаксичні і морфологічні ознаки, слово повністю чи частково зазнає зміни семантики [6, с. 313–315, 318].

Явище транспозиції можна спостерігати й у системі **незмінних службових слів**, або **службових слів-морфем** (за новою термінологією) [6, с. 328], які в традиційних граматиках все ще кваліфікують як **службові частини мови**, або **неповнозначні службові слова** [21, с. 26].

Для позначення транспозиції інших частин мови у прийменники використовують термін **препозиціоналізація**, а також **препозитивація** [16, с. 491]. У сполучники і сполучні слова найчастіше переходять займенники і прислівники займенникового походження (*що, чому, де, куди, як*). Процес транспозиції інших класів слів у сполучники позначають терміном **кон'юнктивізація** [1, с. 208; 16, с. 245].

Для позначення транспозиції інших класів слів і їхніх форм у частки використовують термін **партикуляція**, або **партикуляризація**. Вчені відзначають співвідносність часток майже з усіма частинами мови [21, с. 512; 17, с. 71–74]. У функції часток, зокрема, виступають прислівники (*просто, напевно*), дієслова (*було, буває*), займенникові слова у застиглій незмінній формі (*собі, все, воно*), сполучники (*чи, ніби*) і навіть вигуки (наприклад, *ой*).

Термін **інтер'єктиви** як спільна назва для позначення вигуків і звуконаслідувальних слів спричинив появу похідної терміноодиниці — **інтер'єктивізація** для позначення транспозиції різних частин мови у вигуки [12, с. 37]. Найчастіше інтер'єктивуються іменники (*матінко! лихо!*), рідше — дієслова (*подумаєш! прошу!*), словосполучення з займенниками і прислівниками (*куди там! та де вже! от тобі й на!*) [13, с. 224–225].

Проведений аналіз термінів на позначення явища частиномовної транспозиції та її різновидів дає можливість зробити такі висновки. Із поглибленим вивченням частин мови як основних морфологічних одиниць-конструктів, їхнього взаємозв'язку і використанням у невластивих морфологічних і синтаксичних функціях розширюється їх поняттєвий зміст. Для позначення різновидів частиномовної транспозиції в науковій літературі використовують терміни-інтернаціоналізми, в основі яких лежать латинські корені. Усі аналізовані терміни запозичено з наукових джерел зарубіжної граматичної літератури. Важливість їхнього введення до наукового обігу є безсумнівною, вмотивованою, оскільки на позначення поняття транспозиції в українській мові використовували в основному складний термін **взаємопереходу в системі частин мови**. Щодо різновидів транспозиції, то для їхнього позначення в україністиці власних термінів не вироблено. Порушуючи питання упорядкування української наукової термінології ще на початку ХХ ст., учені-граматисти значну увагу приділяли засвоєнню запозичених термінів, особливо інтернаціоналізмів. Обстоюючи ідею створення власних термінів на живомовній основі, відомий український етнограф, фольклорист, літературознавець, мовознавець М. Сунцов водночас вважав, що

«слід скористатися тими термінами, які мають міжнародне значення і по всіх усядах уживаються однаково» [20, с. 6].

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Изд-во «Сов. энциклопедия», 1969. — 606 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1993. — 336 с.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // Українська мова в школі. — 1953. — №16. — С. 14–22.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
5. Вихованець І.Р. Про словники лінгвістичних термінів // Українська термінологія і сучасність: Тези доп. Всеукраїнської наук. конф. — К., 1996. — С. 92.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.
7. Вихованець І.Р. Транспозиція // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — С. 692.
8. Ганич Д.С., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища школа, 1985. — 360 с.
9. Городенська К.Г. Морфологізація транспозиційних переходів // Теоретичні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Донецьк: Дон. ДУ, 1995. — С. 51–61.
10. Городенська К.Г. Нумералізація // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — С. 421.
11. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові: Навч. Посібник. — К.: КДПІ, 1981. — 130 с.
12. Мацько Л.І. Інтер'єктивація // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — С. 224–225.
13. Ожоган В. Транспозиційні процеси у складі прономіналізованих слів // Граматика слова і граматика мови: Зб. наук. праць. — Донецьк: Дон ДУ, 2005. — С. 94–114.
14. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 1–2. — 536 с.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля. — К., 2006. — 716 с.
16. Симонова К.С. Частки в граматичних працях кінця XVI — першої половини XVII ст. // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 71–74.
17. Симонова К.С. Перехідні явища в системі частин мови і питання правопису (на матеріалі незмінних класів слів) // Наукові записки НаУКМА. — Т. 18. Філологічні науки. — 2000. — С. 6–14.

18. Степанова М.Д. Вопросы лексико-грамматического тождества (на материале современного немецкого языка) // Вопросы языкознания. — 1967. — №2. — С. 94–95.
19. Сумцов М.В. Начерк розвитку української літературної мови. — К., 1918. — С. 6–16.
20. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
21. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — 3-є вид., переробл. і доп. — К.: Вища школа, 2002. — 439 с.